

Ηθικοί πανικοί, καταστάσεις άρνησης και οργανωμένο έγκλημα

Γιάννης Ροδόπουλος

Η έννοια του ηθικού πανικού¹ παρουσιάζει μία παράδοξη – αφού πρόκειται για διαφορετικά πεδία εννοιολογικής κατηγοριοποίησης – ομοιότητα με την έννοια του οργανωμένου εγκλήματος: Και στις δύο περιπτώσεις, έχουμε να κάνουμε με έννοιες «ευαισθητοποίησης» (sensitizing concepts)², έννοιες δηλαδή που ενώ στερούνται σαφήνειας και μονοσημίας, προσφέρουν μία «πρώτη εικόνα»: μία γενική, αφηρημένη, περιγραφή ενός εμπειρικού δεδομένου, η οποία διανοίγει νέα πεδία για αναλυτική έρευνα. Στο κοινό αυτό χαρακτηριστικό οφείλονται, σε μεγάλο βαθμό, αφενός η δημοφιλία – τόσο σε επιστημονικά όσο και σε δημοσιογραφικά πλαίσια λόγου – των δύο όρων, αφετέρου οι κίνδυνοι – επιστημονικοί και δικαιοκρατικοί – από την ανεξέλεγκτη, αφελή, αλλά συχνά και οπορτουνιστική κατάχρησή τους. Τα ίδια μπορούν να ειπωθούν και για την έννοια της «κατάστασης άρνησης»³, με την οποία ασχολήθηκε ο Stanley Cohen κατά τα τελευταία χρόνια της επιστημονικής του σταδιοδρομίας και η οποία αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ένα αντίβαρο στη θεωρία των ηθικών πανικών.⁴ Εάν ο ηθικός πανικός ως έννοια αναφέρεται μεταξύ άλλων σε μία υπεραντίδραση της κοινωνίας απέναντι σε φαινόμενα που απειλούν – ή δεν απειλούν καν – την κυρίαρχη ηθική τάξη, η κατάσταση άρνησης αφορά την υποαντίδραση απέναντι σε υπαρκτά προβλήματα και την κατά συνέπεια ανοχή κοινωνικοηθικά αφόρητων καταστάσεων.

¹ Για κάποιες από τις κυριότερες προσπάθειες εννοιολογικής προσέγγισης του ηθικού πανικού, βλ. S. COHEN, *Folk devils and moral panics: The creation of the Mods and Rockers*, London-New York: Routledge, 3rd edn., 2002 [1972], κυρίως σ. 1· E. GOODE and N. BEN-YAHUDA, *Moral Panics: The Social Construction of Deviance*, Chichester: Wiley-Blackwell, 2nd edn., 2009, κυρίως σ. 35 επ· S. HALL, C. CRITCHER, T. JEFFERSON, J. CLARKE, B. ROBERTS, *Policing the Crisis: Mugging, the State, and Law and Order*, London: The Macmillan Press, 1978, κυρίως σ. 16 επ. και 221· A. MCROBBIE and S.L. THORNTON, “Rethinking ‘moral panic’ for multi-mediated social worlds”, *British Journal of Sociology*, Vol. 46), 1995, σ. 559-574, κυρίως 566 επ· R. OGIEN, *La panique morale*, Paris: Bernard Grasset, 2004 (ο οποίος ωστόσο δεν αναφέρεται, τουλάχιστον ρητά, στον Cohen, αλλά επιχειρεί μία πιο φιλοσοφική προσέγγιση και εξήγηση του φαινομένου των ηθικών πανικών)· K. THOMSON, *Moral Panics: Key Ideas*, Milton Park: Routledge, 1998, κυρίως σ. 140· S. UNGAR, “Moral panic versus the risk society: the implications of the changing sites of social anxiety”, *British Journal of Sociology*, Vol. 52, 2001, σ. 271-91, κυρίως σ. 277. Για μια επισκόπηση της εννοιολογικής εξέλιξης του ηθικού πανικού, βλ. C. KRINSKY (ed.), *The Ashgate Research Companion to Moral Panics*, Surrey: Ashgate, 2013, κυρίως σ. 1-67.

² Βλ. κυρίως H. BLUMER, *Symbolic Interactionism: Perspectives and Method*, Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1969, κυρίως σ. 127-182.

³ S. COHEN, *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*, Cambridge: Polity Press, 2001.

⁴ Βλ. και D. DOWNES, P. ROCK, C. CHINKIN and C. GEARTY (eds.), *Crime, Social Control and Human Rights: From moral panics to states of denial. Essays in honour of Stanley Cohen*, Devon: Willan Publishing, 2007, μέσα στο οποίο, κυρίως M. WELCH, “Moral panic, denial, and human rights: scanning the spectrum from overreaction to underreaction”, σ. 92-104.

Ο πολύσημος και «ευαισθητοποιητικός» χαρακτήρας των τριών αυτών εννοιών δυσχεραίνει ασφαλώς τη μελέτη τους και καθιστά άνευ ουσίας απλοϊκά ερωτήματα που θα μπορούσαν ενδεχομένως να υπονοηθούν από τον τίτλο του παρόντος άρθρου. Άλλωστε, το τι αποτελεί ηθικό πανικό, το τι αποτελεί κατάσταση άρνησης, αλλά και το τι αποτελεί οργανωμένο έγκλημα – τουλάχιστον αν εκφύγουμε από μια εντελώς θετικιστική ανάγνωση των διαφόρων νομικών ορισμών του τελευταίου – εξαρτάται εν πολλοίς από τις υποκειμενικές ηθικές αξίες του καθενός, από την υποκειμενικά αντιληπτή αίσθηση του κινδύνου που απειλεί τις αξίες τις οποίες ο καθένας πρεσβεύει, καθώς και από τις επίσης υποκειμενικές αντιλήψεις του σχετικά με το πώς πρέπει να αντιμετωπισθούν οι κίνδυνοι αυτοί. Τα παραδείγματα που υποδεικνύουν αυτήν τη σχετικότητα είναι αναρίθμητα, πολλά δε έχουν ήδη αναλυθεί από μελετητές των ηθικών πανικών και των καταστάσεων άρνησης, θετικά ή κριτικά προσκείμενους στο έργο του Cohen: η κλωνοποίηση ανθρώπων, η υιοθεσία παιδιών από ομόφυλα ζευγάρια, η πορνεία, η πορνογραφία ή η χρήση – κατ' επέκταση και η εμπορία – ψυχοτρόπων ουσιών, μεταξύ άλλων, είναι ζητήματα απέναντι στα οποία η θέση που θα πάρει κανείς θα είναι κατεξοχήν ηθική, συχνά δε προϊόν είτε κάποιας μορφής ηθικού πανικού είτε κάποιας μορφής κατάστασης άρνησης.⁵

Παρ' όλα αυτά, οι αναλυτικές οδοί που άνοιξε με το έργο του ο τιμώμενος, κάθε άλλο παρά άχρηστες μπορούν να θεωρηθούν στη μελέτη του οργανωμένου εγκλήματος. Αντιθέτως, τόσο η έννοια του ηθικού πανικού όσο και αυτή της κατάστασης άρνησης προσφέρονται για διαφωτιστικές αναγνώσεις της σχετικής με το θέμα αντεγκληματικής πολιτικής.⁶ Άλλωστε οι τρεις έννοιες είναι βαθιά αλληλένδετες. Σχεδόν κάθε οργανωμένο εγκληματικό φαινόμενο έχει αποτελέσει ιστορικά πηγή, με τον έναν ή με τον άλλο τρόπο, πανικού ή άρνησης, συνηθέστερα δε έχει οδηγήσει σε μία διαλεκτική σύγκρουση μεταξύ των δύο αντίρροπων τάσεων. Αντιστρόφως, σχεδόν όλες οι παραβατικές συμπεριφορές που κατά καιρούς έχουν αποτελέσει πηγή ηθικών πανικών ή άρνησης, τουλάχιστον με την έννοια που δίνει ο Cohen στους όρους αυτούς, εμφανίζονται σε – λιγότερο ή περισσότερο – οργανωμένες μορφές. Οι «λαϊκοί δαίμονες» σπανίως είναι μεμονωμένα άτομα. Συνήθως είναι ομάδες ανθρώπων, συχνά συγκροτημένες σε ιεραρχημένες δομές, οι οποίες μοιράζονται κοινές ταυτότητες, πολιτισμικές, εθνικές, θρησκευτικές, κ.λπ. Το ίδιο ισχύει και για τους υπαίτιους

⁵ Η σχετικότητα άλλωστε αυτή επισημαίνεται κι από τον ίδιο τον Cohen: «Τα παραδείγματα αυτά αφορούν, φυσικά, τελείως διαφορετικά είδη παρεκκλίνουσας ή προβληματικής συμπεριφοράς, και αυτό είναι ακριβώς αυτό το οποίο θέλω να τονίσω. Είναι ιδιαίτερος δύσκολο να θεσμοθετήσουμε κανόνες ως προς το ποιες συμπεριφορές ή ποιοι άνθρωποι χρειάζονται μέτρα κοινωνικής ενσωμάτωσης ή κοινωνικού αποκλεισμού. [...] Η επιλογή θα είναι κάθε φορά πραγματιστική και θα εξαρτάται από τις αξίες μας». S. COHEN, *Visions of Social Control: Crime, Punishment and Classification*, Cambridge: Polity Press, 1985, σ. 269-270.

⁶ Βλ. και E. GOODE and N. BEN-YAHUDA, “Grounding and defending the sociology of moral panic”, in: S.P. HIER (ed.), *Moral Panic and the Politics of Anxiety*, Oxon: Routledge, 2011, σ. 20-36 (και συγκεκριμένα σ. 33-34).

των αντικοινωνικών εκείνων συμπεριφορών, τις οποίες προτιμούμε να αγνοούμε, αρνούμενοι την ύπαρξη ή τον αντικοινωνικό χαρακτήρα τους.

Ι. Το οργανωμένο έγκλημα ως ηθικός πανικός

Αν σκιαγραφήσουμε έναν ορισμό της έννοιας του ηθικού πανικού με βάση τα πέντε βασικά κριτήρια που προτείνουν οι E. Goode και N. Ben-Yahuda⁷, δηλαδή ένα αυξημένο δημόσιο ενδιαφέρον για ένα ηθικό ζήτημα, ένα διακεκριμένο επίπεδο εχθρότητας απέναντι στα υποκείμενα των ανήθικων συμπεριφορών, ένα βαθμό ομοφωνίας ως προς τη φύση και τα αίτια του προβλήματος, μία δυσαναλογία ανάμεσα στις «πραγματικές» και στις προβαλλόμενες διαστάσεις του και τέλος την απρόβλεπτη μεταβλητότητα του πανικού αυτού καθαυτού, θα διαπιστώσουμε ότι όλα τα φαινόμενα που έχουν κατά καιρούς χαρακτηριστεί ως οργανωμένο έγκλημα έχουν βρεθεί, λιγότερο ή περισσότερο, στο επίκεντρο ηθικών πανικών. Ιδιαίτερο δε ρόλο στην εξέλιξη αυτή, όπως και σε κάθε σχεδόν φαινόμενο ηθικού πανικού, έχουν παίζει οι τουλάχιστον αυθαίρετες αναπαραστάσεις του οργανωμένου εγκλήματος από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης (εφεξής Μ.Μ.Ε.). Αρκεί να ανατρέξει κανείς πρόχειρα στην παγκόσμια ιστορία της έννοιας του οργανωμένου εγκλήματος για να διαπιστώσει ουσιαστικά μια αλληλουχία κάποιων από τους σημαντικότερους ηθικούς πανικούς του 20^{ου} αιώνα.⁸

Στις Η.Π.Α.,⁹ όπου το οργανωμένο έγκλημα σφυρηλατείται ως έννοια και εισάγεται σταδιακά στο καθημερινό, στο δημοσιογραφικό και στο επιστημονικό λεξιλόγιο ήδη στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ο όρος θα ταυτιστεί διαδοχικά με το, υπό ιρλανδικό έλεγχο, Tammany Hall, με τον εβραϊκό υπόκοσμο του «Τσάρου» Arnold Rothstein, αργότερα βεβαίως με την ιταλική

⁷ GOODE and BEN-YAHUDA, *ό.π. υποσημ.* 1, σ. 37 επ.

⁸ Βλ. μεταξύ άλλων W.J. CHAMBLISS, E. WILLIAMS, “Transnational organized crime and social sciences myths”, in: F. ALLUM and S. GILMOUR (eds.), *Routledge Handbook of Transnational Organized Crime*, Oxon: Routledge, 2012, σ. 52-64· M. WOODIWISS and D. HOBBS, “Organized Evil and the Atlantic Alliance: Moral Panics and the Rhetoric of Organized Crime Policing in America and Britain”, *British Journal of Criminology*, Vol. 49, 2009, σ. 106-128.

⁹ Η βιβλιογραφία πάνω στην ιστορία του οργανωμένου εγκλήματος στις Η.Π.Α. είναι πραγματικά αχανής και είναι αδύνατο να παρατεθεί εδώ έστω και περιληπτικά. Ενδεικτικά, για μια πρώτη επαφή με το αντικείμενο, βλ. H. ABADINSKY, *Organized crime*, Chicago: Nelson-Hall, 1990· J. ALBANESE, *Organized crime in America*, Cincinnati: Anderson Publishing, 2nd edn., 1989· A. BLOCK, *Perspectives on organized crime – Essays in opposition: the historical perspective*, Dordrecht-Boston-London: Kluwer Academic Publishers, 1991· D.R. CRESSEY, *Theft of the nation: The structure and operations of organized crime in America*, New York: Harper & Row, 1969· F. IANNI and E. REUSS-IANNI (eds.), *The crime society – organized crime and corruption in America*, New York: Meridian, 1976· R. KELLY, K. CHIN and R. SCHATZBERG (eds.), *Handbook of organized crime in the United States*, London: Greenwood Press, 1994· J. LANDESCO, *Organized Crime in Chicago*, Part III of the Illinois Crime Survey, Illinois Institute of Criminal Justice, Chicago, 1929 (University of Chicago Press, 1968)· N. PASSAS (ed.), *Organized crime*, Aldershot: Dartmouth, 1995. M. WOODIWISS, *Organized Crime and American Power: a History*, Toronto: University of Toronto Press, 2001.

Μαφία – της οποίας για πολλά χρόνια θα παραμείνει συνώνυμο –, πιο πρόσφατα με τους λατινοαμερικανούς εμπόρους ναρκωτικών, αλλά και με δίκτυα ισλαμιστών που χρηματοδοτούν τρομοκρατικές οργανώσεις (σε μία εποχή πλέον που τα όρια μεταξύ τρομοκρατίας και οργανωμένου εγκλήματος γίνονται, για ποικίλους λόγους, όλο και πιο δυσδιάκριτα).

Ασφαλώς, όπως έχει σημειωθεί επανειλημμένα από επικριτές της θεωρίας των ηθικών πανικών, είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποφασίσουμε από ποιο σημείο και έπειτα η θεμιτή κοινωνική αντίδραση στο εγκληματικό φαινόμενο ή στην παρεκκλίνουσα συμπεριφορά μεταλλάσσεται σε ηθικό πανικό. Ο δε χαρακτηρισμός κοινωνικών φαινομένων ως ηθικών πανικών ενέχει τον κίνδυνο της παράβλεψης υπαρκτών και σημαντικών παραμέτρων τους τα οποία όντως χρήζουν αντιμετώπισης.¹⁰

Από την άλλη πλευρά όμως, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, σε διάφορες φάσεις της ιστορίας της μάχης κατά του οργανωμένου εγκλήματος, ο κυρίαρχος λόγος των Μ.Μ.Ε., του επίσημου κράτους, αλλά και μέρους της επιστημονικής κοινότητας, άλλοτε επηρεάστηκε από ηθικούς πανικούς, άλλοτε τους αναπαρήγαγε, άλλοτε γέννησε καινούριους, με αποτέλεσμα όχι μόνο να χαράσσονται αναποτελεσματικές στρατηγικές καταπολέμησης, αλλά και να θίγεται, συχνά βάνανσα, το κράτος δικαίου. Από τις ηθικές σταυροφορίες του Charles Parkhurst, και τις ακροάσεις της επιτροπής Kefauver,¹¹ στους «πολέμους κατά των ναρκωτικών» του Nixon και του Reagan, αλλά και «στον πόλεμο κατά της τρομοκρατίας» του G.W. Bush, το οργανωμένο έγκλημα δεν αντιμετωπίστηκε σχεδόν ποτέ ως ένα «εσωτερικό» πρόβλημα που αντανακλά και αναπαράγει ενδογενείς παθογένειες της κοινωνίας, αλλά του αποδιδόταν πάντοτε συγκεκριμένη ταυτότητα – εθνική, πολιτική, πολιτιστική, θρησκευτική κ.λπ. – προκειμένου να στοιχειοθετήσει ένα συμπαγή, εξωγενή εχθρό των δυνάμεων του καλού, της κοινωνίας των αξιών και του σεβασμού στο νόμο.

Τα όσα σημειώθηκαν για την Αμερική ισχύουν σε μεγάλο βαθμό και για την Ευρώπη. Ενώ όμως τα υπό ευρεία έννοια φαινόμενα οργανωμένης εγκληματικότητας κάθε άλλο παρά άγνωστα ήταν στους Ευρωπαίους, ο όρος απουσίαζε μέχρι πρόσφατα εντελώς, τόσο από το νομικό όσο και από το καθημερινό λεξιλόγιό τους.¹² Παρά κάποιες μεμονωμένες χρήσεις του,

¹⁰ Βλ. και παρακάτω, υπό II.

¹¹ Οι οποίες είχαν μεταδοθεί σε ζωντανή τηλεοπτική μετάδοση εθνικής εμβέλειας, με εντυπωσιακά μεγάλη απήχηση στην αμερικανική κοινωνία.

¹² Για μια συγκριτική επισκόπηση της έννοιας αλλά και των πολιτικών αντιμετώπισης του οργανωμένου εγκλήματος στην Ευρώπη, βλ. μεταξύ άλλων C. FIJNAUT and L. PAOLI (eds.), *Organised Crime in Europe: Concepts, Patterns and Control Policies in the European Union and Beyond*, Dordrecht: Springer, 2004/2006.

ήδη κατά το 19^ο αιώνα, από συγγραφείς όπως ο Ané-Lallemant, ο Lombroso, ή ο Tarde,¹³ το οργανωμένο έγκλημα ως σημαίνον δεν αποκτά ευρεία απήχηση παρά στο τελευταίο τέταρτο του 20^{ου} αιώνα, όταν ουσιαστικά «εισάγεται» από τις Η.Π.Α., παραπέμποντας αρχικά στην Ιταλοαμερικανική Μαφία ως προσωποπαγή οντότητα,¹⁴ ενώ αργότερα υιοθετείται για να περιγράψει εντελώς ετερόκλητα φαινόμενα: δίκτυα διακίνησης ναρκωτικών, συμμορίες ληστών, οργανώσεις μαφιόζικου τύπου που προέκυψαν στα ανατολικοευρωπαϊκά κράτη μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, καθώς και τρομοκρατικές οργανώσεις.

Η διαφορά αυτή, καθώς και η σημασιολογική ρευστοποίηση που υφίσταται η – ήδη ρευστή – έννοια του οργανωμένου εγκλήματος στη Γηραιά Ήπειρο δεν είναι σε καμία περίπτωση άσχετη με τη μορφή που έλαβαν οι κατά καιρούς και κατά τόπους ηθικοί πανικοί σχετικά με τα φαινόμενα οργανωμένης εγκληματικότητας. Διότι αν στις Η.Π.Α. το οργανωμένο έγκλημα, το οποίο για δεκαετίες εμφανιζόταν από το επίσημο κράτος ως συμπαγές και ιεραρχημένο «συνδικάτο» του κακού, αποτέλεσε έναν ενιαίο και ταυτοποιήσιμο εχθρό – ίσως τον υπ’ αριθμόν δύο μετά τον κομμουνισμό – για το αμερικανικό έθνος, στην Ευρώπη εμφανίζεται αρχικά απλώς ως κοινό χαρακτηριστικό και ως σημείο τομής ετερογενών εγκληματικών φαινομένων, συχνά άλλωστε ήδη συνδεδεμένων με ηθικούς πανικούς. Με άλλα λόγια, στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης,¹⁵ η έννοια του οργανωμένου εγκλήματος ήρθε να «κουμπώσει» εκ των υστέρων σε προϋπάρχοντες ηθικούς πανικούς που σχετίζονταν άλλοτε με τους μετανάστες, άλλοτε με την τρομοκρατία, άλλοτε με τα ναρκωτικά, τις ληστείες ή την πορνεία.

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι, στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες, οι μόνοι ηθικοί πανικοί που σχετίζονται ευθέως και αμιγώς με το οργανωμένο έγκλημα ως οντότητα – και όχι με κάποια από τις πολυάριθμες εκφάνσεις του – είναι αυτοί που αφορούν τη διεθνική

¹³ Βλ. και C. FIJNAUT, “Organized crime: The forms it takes, background and methods used to control it in Western Europe and the United States”, in: G. KAISER and H.J. ALBRECHT (eds.), *Crime and criminal policy in Europe: Proceedings of the II European colloquium*, Criminological Research Reports by the Max Planck Institute for Foreign and International Penal Law, Freiburg i. Br., 1990, σ. 53-98, κυρίως σ. 54 επ.

¹⁴ Βλ. για παράδειγμα J. PINATEL, *La société criminogène*, Paris: Calmann-Lévy, 1971, σ. 85, ο οποίος σημειώνει πως «το έγκλημα στη Γαλλία διαμορφώνεται ακολουθώντας το μοντέλο της αμερικανικής εγκληματικότητας, [...] το αμερικανικού τύπου οργανωμένο έγκλημα κάνει επίσης κάποιες εμφανίσεις, ενώ ο γκανγκστερισμός και οι συμμορίες ληστών ανθούν».

¹⁵ Με την εξαίρεση ίσως της Ιταλίας. Ακόμα και στην Ιταλία εντούτοις, για πολλά χρόνια, η Μαφία εμφανίζεται περισσότερο ως «μετενσάρκωση» της φεουδαρχίας (A. BLOK, *The mafia of a Sicilian village, 1860-1960*, London: William Clowes & Sons Limited, 1974, σ. 89.) ή και ως «εναλλακτική έννομη τάξη» (S. ROMANO, *L'ordre juridique*, Paris: Dalloz, 2002, σ. 89-90), παρά ως ένα πανεθνικό «συνδικάτο του εγκλήματος», όπως στις Η.Π.Α. Άλλωστε, τα δύο σκέλη της Cosa Nostra, το ιταλικό και το αμερικανικό, επιδίδονταν για μεγάλο χρονικό διάστημα σε διαφορετικού τύπου δραστηριότητες (για παράδειγμα, το ιταλικό σκέλος αποκέρυσσε αρχικά δραστηριότητες που σχετίζονταν με ναρκωτικά, με τζόγο ή με πορνεία ως ασύμβατες με την ηθική του μαφιόζου, ενώ στην Αμερική ήταν αυτές ακριβώς τέτοιου τύπου δραστηριότητες που έδωσαν ισχύ στην οργάνωση).

του διάστασης. Η διάσταση αυτή,¹⁶ αν και όχι εντελώς νέα, εξελίχθηκε κατά τη δεκαετία του '90 και έπειτα, σε Αμερική και Ευρώπη, σε αναπόσπαστο στοιχείο της κοινής αντίληψης περί οργανωμένου εγκλήματος και συνετέλεσε αναμφίβολα στη δημιουργία ηθικών πανικών. Φυσικά, το ότι η παγκοσμιοποίηση, το άνοιγμα των συνόρων και η τεχνολογική επανάσταση στην πληροφορική άνοιξαν νέες οδούς οργάνωσης και δράσης σε εγκληματικές – όπως και σε μη εγκληματικές – ομάδες είναι μία αναντίρρητη πραγματικότητα.¹⁷ Η εικόνα όμως του οργανωμένου εγκλήματος ως μίας «νέας αυτοκρατορίας του κακού», ή ως μίας διαπλανητικής μαφίας που έχοντας επιβάλει μια διεθνή «*pax mafiosa*» σχεδιάζει την κατάλυση του κόσμου,¹⁸ δεν είναι ασφαλώς παρά προϊόν – αλλά και πηγή – φαντασίας και ηθικών πανικών, που ενίοτε μεν οφείλονται σε αθώα αφέλεια των εμπνευστών τους, συχνά όμως εκπορεύονται από συνειδητές τακτικές με σκοπό την άσκηση πολιτικών πιέσεων ή την εξυπηρέτηση οικονομικών συμφερόντων.

Το παράδειγμα της Ελλάδας είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό της γενικότερης ευρωπαϊκής κατάστασης. Στην Ελλάδα, η νομική έννοια του οργανωμένου εγκλήματος συνδέεται εξ αρχής με την τρομοκρατία,¹⁹ ενώ στο δημοσιογραφικό λόγο ο όρος άλλοτε περιγράφει τη δράση εγχώριων «νονών» και άλλοτε παραπέμπει σε αλλοδαπά εγκληματικά δίκτυα. Όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη, οι σημαντικότεροι ηθικοί πανικοί που αναπαράγονται από τα ελληνικά Μ.Μ.Ε. αφορούν πρωτίστως την τρομοκρατία, τα ναρκωτικά και τους μετανάστες, ενώ ο όρος οργανωμένο έγκλημα επιλέγεται συνήθως συμπληρωματικά, επιτείνοντας απλώς το συναισθηματικό αντίκτυπο των εκάστοτε περιγραφόμενων γεγονότων. Αυτό που – χωρίς ασφαλώς να αποτελεί αποκλειστικά ελληνική ιδιαιτερότητα – αξίζει ιδιαίτερης μνείας είναι το ότι το «κλασικό» οργανωμένο έγκλημα, αυτό των «νονών της νύχτας», παρουσιάζεται ως επί το πλείστον ως προσφάτως εισαγόμενο

¹⁶ Βλ. μεταξύ άλλων ALLUM and GILMOUR, *ό.π.*, υποσημ. 8· N. PASSAS (ed.), *Transnational crime*, Aldershot: Dartmouth, 1998.

¹⁷ Για μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ανάλυση της διεθνικής διάστασης του οργανωμένου εγκλήματος και της διαλεκτικής που αναπτύσσεται ανάμεσα στο τοπικό και στο διεθνικό στοιχείο, βλ. D. HOBBS and C. DUNNIGHAN, “Glocal organised crime: context and pretext”, in: V. RUGGIERO, N. SOUTH and I. TAYLOR (eds.), *The new European criminology: Crime and social order in Europe*, London: Routledge, 1998, σ. 289-303.

¹⁸ Βλ. κυρίως L.P. RAINE and F.J. CILLUFFO (eds.), *Global transnational crime: The new empire of evil*, C.S.I.S. reports, Washington D.C., 1994· C. STERLING, *Crime without Frontiers: The Worldwide Expansion of Organised Crime and the Pax Mafiosa*, Little, London: Brown, 1994. Στην ευρωπαϊκή βιβλιογραφία, ως χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων προσεγγίσεων, βλ. F. FALLETTI et F. DEBOVE, *Planète criminelle : Le crime, phénomène social du siècle ?*, Paris: PUF, 2003· X. RAUFER et S. QUERE, *Le crime organisé*, Paris: PUF - Que sais-je ?, 4ème éd. 2005.

¹⁹ Στην Ελλάδα, το οργανωμένο έγκλημα εμφανίζεται για πρώτη φορά ως νομική έννοια το 1990, με το νόμο 1916/1990 «για την προστασία της κοινωνίας από το οργανωμένο έγκλημα» (ΦΕΚ Α' 187/28.12.1990), ενώ επανεμφανίζεται, μετά την κατάργηση του πρώτου αυτού νόμου το 1993, το 2001, με τον εν ισχύ νόμο 2928/2001 «για την προστασία του πολίτη από αξιόποινες πράξεις εγκληματικών οργανώσεων» (ΦΕΚ Α' 141/27.06.2001). Πρώτιστος στόχος του νομοθέτη ήταν οφθαλμοφανώς και στις δύο περιπτώσεις η καταπολέμηση της τρομοκρατίας. Βλ. και Ι. ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, *Ασφάλεια και Ελευθερία, Ερμηνεία του Ν.2928/2001 για το οργανωμένο έγκλημα: σχετικά κείμενα*, Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Σάκκουλα, 2002, σ. 7 επ.

φαινόμενο, σχετιζόμενο με το διπλό άνοιγμα των συνόρων²⁰ και τα μαζικά ρεύματα μεταναστών που εμφανίστηκαν κατά τη δεκαετία του 1990.²¹ Η παρατήρηση αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία και μάλιστα διττή: φαινομενολογική και εννοιολογική. Ως προς το φαινομενολογικό σκέλος, είναι σαφές πως μέσα στη δεκαετία αυτήν, το οργανωμένο έγκλημα υφίσταται τόσο ποσοτική όσο και ποιοτική μετάλλαξη, έστω κι αν οι διαστάσεις της μετάλλαξης αυτής εμφανίζονται συχνά υπερδιογκωμένες και τα αίτιά της αποτελούν αντικείμενο έντονων διαφωνιών. Πέραν όμως της μετάλλαξης των ίδιων των φαινομένων οργανωμένης εγκληματικότητας, μεταλλάσσεται ραγδαία και το λεξιλόγιο το οποίο χρησιμοποιείται για να τα περιγράψει· γεγονός που όπως θα δούμε σχετίζεται άμεσα με την ευδοκίμηση τόσο ηθικών πανικών όσο και καταστάσεων άρνησης.

II. Το οργανωμένο έγκλημα και η επιλογή άρνησής του

Αν η υπερβολική δραματοποίηση του οργανωμένου εγκλήματος από τα Μ.Μ.Ε. και από τις επίσημες αρχές έχει συχνά ως αποτέλεσμα την εμφάνιση ηθικών πανικών που, μεταξύ άλλων, θέτουν φραγμό σε κάθε προσπάθεια ορθολογιστικής οριοθέτησης και αντιμετώπισης του εκάστοτε εγκληματικού φαινομένου, εξίσου συχνά εμφανίζεται και το αντιδιαμετρικά αντίθετο φαινόμενο: η υποτίμηση ή και η άρνηση υπαρκτών μορφών οργανωμένης εγκληματικότητας, που ενώ έρχονται σε ευθεία σύγκρουση με την κρατούσα ηθική τάξη – στη δεδηλωμένη της τουλάχιστον μορφή – γίνονται εντέλει, σε κάποιο τουλάχιστον βαθμό, σιωπηρά ανεκτές από την κοινωνία. Δεν πρόκειται ασφαλώς εδώ να κατηγοριοποιήσουμε αναλυτικά τις περιπτώσεις αυτές, ούτε να επιχειρήσουμε να εντοπίσουμε και να εξηγήσουμε τα αίτιά τους. Αυτό όμως που, υπό το φως των αναλύσεων του Cohen, πρέπει να υπογραμμιστεί, είναι το ότι το οργανωμένο έγκλημα, είτε ως υπαρκτό κοινωνικό φαινόμενο είτε ως εννοιολογικός μανδύας, εκτός από πηγή ηθικών πανικών, έχει πολλάκις γίνει αντικείμενο άρνησης, τόσο εκ μέρους των αρχών όσο και της κοινωνίας.

Βεβαίως, σημαντικές αιτίες αυτής της ταυτόχρονης διπλής ροπής προς υπεραντίδραση και υποαντίδραση απέναντι στο οργανωμένο έγκλημα είναι αφενός, όπως θα εξηγηθεί

²⁰ Αναφερόμαστε αφενός στην ουσιαστική κατάργηση των εσωτερικών συνόρων της ενωμένης Ευρώπης, τουλάχιστον εντός του χώρου Schengen, αφετέρου στη χαλάρωση των εξωτερικών συνόρων με τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ.

²¹ Βλ. σχετικά και Σ. ΞΕΝΑΚΗ, «Το οργανωμένο έγκλημα στην Ελλάδα: η οριοθέτηση και αξιολόγηση της απειλής», *ΕφαρμογέςΔΔ*, II/2001, σ. 137-145, με πλούσιες αναφορές στον ελληνικό τύπο, καθώς και σε δηλώσεις αρμοδίων.

παρακάτω, η ασάφεια του όρου,²² αφετέρου οι εγγενείς δυσκολίες που παρουσιάζει η ίδια η μελέτη του αντικειμένου.²³ Πράγματι, κλεισμένος στο «πλατωνικό του σπήλαιο»²⁴, ο ερευνητής του οργανωμένου εγκλήματος είναι αναγκασμένος να καταφεύγει σε αυθαίρετες υποθέσεις και κατασκευές, με πολύ περιορισμένες δυνατότητες εμπειρικής επαλήθευσης. Αξίζει να υπενθυμιστεί ότι, λόγω της μη επάρκειας των διαθέσιμων στοιχείων, η ίδια η ύπαρξη της Cosa Nostra – ως ενιαίας ιεραρχημένης οργάνωσης – είχε αμφισβητηθεί αρχικά, τόσο από πρόσωπα-κλειδιά των αρμοδίων αρχών των Η.Π.Α.²⁵ όσο και από σημαντικούς ερευνητές του αντικείμενου.²⁶ Η περίπτωση όμως άρνησης που ενδιαφέρει κυρίως τον Cohen δεν είναι αυτή που οφείλεται σε συγγνωστά ανεπαρκή γνώση της πραγματικότητας ή σε καλοπροαίρετα λανθασμένη αξιολόγηση στοιχείων, όσο αυτή η οποία είτε είναι συνειδητά κακόπιστη είτε απορρέει από υποσυνείδητους μηχανισμούς άμυνας, προκειμένου να αντεπεξέρχεται κανείς στο αίσθημα ενοχής, στο άγχος και σε άλλα ενοχλητικά συναισθήματα που μας προκαλεί η πραγματικότητα.²⁷

Πιο συγκεκριμένα, όπως και κάθε κατάσταση άρνησης, η άρνηση του οργανωμένου εγκλήματος μπορεί να είναι κυριολεκτική, ερμηνευτική ή «(απ)ενοχοποιητική» (implicatory).²⁸ Στην πρώτη περίπτωση, η άρνηση αφορά την ίδια την πραγματικότητα, στη δεύτερη περίπτωση την ερμηνεία μιας αποδεκτής πραγματικότητας, ενώ στην τρίτη περίπτωση την προσωπική σχέση του αρνητή με μία κατάσταση που δεν αμφισβητείται ούτε ως προς την αλήθεια της ούτε ως προς τη βασική σημασία της. Οι περιπτώσεις κατά τις οποίες το οργανωμένο έγκλημα έχει αποτελέσει αντικείμενο άρνησης και των τριών παραπάνω ειδών είναι αναρίθμητες· θα περιοριστούμε εδώ σε κάποια παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο.

Ως παράδειγμα κυριολεκτικής άρνησης – αλλά ταυτόχρονα και ηθικού πανικού – θα μπορούσε κανείς να αναφέρει τη διάχυτη πεποίθηση ότι το οργανωμένο έγκλημα είναι αμιγώς

²² Βλ. υπό III.

²³ Οι δυσκολίες αυτές επισημάνθηκαν στη θεωρία αρκετά νωρίς. Βλ. κυρίως D.R. CRESSEY, “Methodological problems in the study of organized crime as a social problem”, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 374, 1976, σ. 101-112.

²⁴ Βλ. P.C. VAN DUYN and M.D.H. NELEMANS, “Transnational organized crime: Thinking in and out of Plato’s Cave”, in: ALLUM and GILMOUR, *ό.π.*, *υποσημ.* 8, σ. 36-51.

²⁵ Αντίθετα με τα πορίσματα του F.B.N. και της Επιτροπής Kefauver, ο Edgar J. Hoover και το F.B.I. απέρριπταν κατηγορηματικά έως το 1963 το σενάριο της ύπαρξης μιας πανεθνικής εγκληματικής συνωμοσίας.

²⁶ Μέσα από την – όχι αδικαιολόγητη – πεποίθηση ότι ο πόλεμος κατά της Μαφίας εντασσόταν στα πλαίσια στρατηγικών «ηθικού πανικού» με στόχο την ενίσχυση της εθνικής συνοχής, σημαντικοί ερευνητές του οργανωμένου εγκλήματος (όπως οι Joseph Albini, Pino Arlacchi, Anton Blok, Henner Hess) είχαν φτάσει στο σημείο να συμπεράνουν ότι η Μαφία, ως ιεραρχικά δομημένο «συνδικάτο του εγκλήματος», δεν υπήρξε ποτέ, ούτε στην Ιταλία ούτε στην Αμερική. Η άποψη αυτή διαψεύστηκε αργότερα, κυρίως από τις μαρτυρίες των διαφόρων «pentiti», που έδωσαν ακριβή στοιχεία για το *modus operandi* της οργάνωσης.

²⁷ Βλ. COHEN, *ό.π.*, *υποσημ.* 3 ιδιαιτέρως σ. 4 επ.

²⁸ Ibid.

εισαγόμενο φαινόμενο και ότι πριν τη δεκαετία του 1990 ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτο στην Ελλάδα.²⁹ Εδώ βεβαίως ήδη διαφαίνονται οι δυσκολίες που προκύπτουν από την πολυσημία του όρου. Είναι αλήθεια ότι οργανωμένο έγκλημα με ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά αντίστοιχα των ιταλικών μαφιοζικών οργανώσεων όντως δεν υπήρχε στην Ελλάδα· θα ήταν άλλωστε υπερβολή να πει κανείς ότι υπάρχει και σήμερα.³⁰ Αν όμως χρησιμοποιήσει κανείς αναδρομικά ως ορισμό του οργανωμένου εγκλήματος αυτόν του άρθρου 187 του Ποινικού Κώδικα και ανατρέξει στην ελληνική ιστορία αναζητώντας μορφές οργανωμένης εγκληματικότητας, θα καταλήξει ότι οργανωμένο έγκλημα υπάρχει στην Ελλάδα, όχι μόνο από ιδρύσεως του ελληνικού κράτους αλλά και πολύ νωρίτερα.³¹ Όπως έχει υπάρξει εξάλλου και σε κάθε μορφή οργανωμένης ανθρώπινης κοινωνίας. Φυσικά, τέτοιου είδους αναχρονισμοί ενέχουν σοβαρά μεθοδολογικά προβλήματα, αν χρησιμοποιηθούν επιτόλαια για την εξαγωγή περαιτέρω συμπερασμάτων. Αυτό όμως που είναι αναντίρρητο, είναι το ότι το στερεότυπο των αλλοδαπών που εισήγαγαν το οργανωμένο έγκλημα στην Ελλάδα (ηθικός πανικός), σε μία χώρα που δεν γνώριζε τέτοια φαινόμενα (πρώτη κατάσταση άρνησης) και σε αντίθεση με τους Έλληνες μετανάστες που, όπου βρίσκονταν, ζούσαν τίμια και νοικοκυρεμένα χωρίς να εγκληματούν ποτέ (δεύτερη κατάσταση άρνησης) είναι εμπειρικά διανεύσιμο, αποπροσανατολιστικό και επικίνδυνο. Είναι ένα από εκείνα τα στερεότυπα στη μελέτη και στην αποδόμηση των οποίων ο Cohen αφιέρωσε τη ζωή του.

Όσον αφορά τώρα την ερμηνευτική άρνηση, τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα, αφού για μια ακόμη φορά προκύπτουν δυσκολίες – που εδώ είναι πιο σοβαρές κι από την προηγούμενη περίπτωση – από την έλλειψη ικανοποιητικού ορισμού του οργανωμένου εγκλήματος. Πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες ο αρνητής παραδέχεται τα πραγματικά γεγονότα ως έχουν, αλλά απορρίπτει το χαρακτηρισμό που τους αποδίδεται. Εν προκειμένω, σε ό,τι αφορά το οργανωμένο έγκλημα, είναι συχνό το φαινόμενο να αναγνωρίζονται τόσο τα πραγματικά περιστατικά όσο και ο παραβατικός τους χαρακτήρας, όμως να αμφισβητείται το κατά πόσο τα φαινόμενα αυτά θα πρέπει να υπαχθούν στην κατηγορία του οργανωμένου εγκλήματος. Φυσικά, μία τέτοια αμφισβήτηση μπορεί κάλλιστα να έχει – και συχνότατα έχει – εντελώς αγνά και ειλικρινή κίνητρα, και να εκφράζεται μέσα

²⁹ Βλ. αντί άλλων ΞΕΝΑΚΗ, ό.π., υποσημ. 21, σ. 138, με περαιτέρω παραπομπές στον ελληνικό τύπο και σε αρμόδιους φορείς.

³⁰ Με το να μην υπάρχει δε, μέχρι αρκετά πρόσφατα, νομική έννοια του οργανωμένου εγκλήματος, ούτε φορείς επιφορτισμένοι ειδικά με την καταπολέμησή του, δεν υπάρχουν και επαρκή αστυνομικά ή νομολογιακά στοιχεία προς σύγκριση με τα σημερινά.

³¹ Ενδιαφέρον έχει το ότι η, κλασική πλέον, «Ποινική Φιλοσοφία» του Gabriel Tarde (G. TARDE, *La philosophie pénale*, Paris: Éditions Cujas, 4ème éd. 1971 [1890], σ. 1), ξεκινά, στην πρώτη σελίδα του πρώτου κεφαλαίου, με ρητή αναφορά στο «οργανωμένο έγκλημα», ως παράδειγμα του οποίου δίνει, ανάμεσα σε άλλα, τις συμμορίες ληστών στη σύγχρονη Ελλάδα.

από τεκμηριωμένα επιστημονικά, νομικά ή πολιτικά επιχειρήματα. Συχνά ωστόσο απαντάται το φαινόμενο, η υπαγωγή ενός γεγονότος σε συγκεκριμένη ταξινομική (νομική ή μη) κατηγορία να είναι εντελώς αυθαίρετη και να υπαγορεύεται από καταστάσεις ερμηνευτικής άρνησης. Όπως σημειώνει η Σαπφώ Ξενάκη,³²

«η όποια επίγνωση των μηχανισμών των ‘διαπλεκόμενων συμφερόντων’ της ελληνικής ελίτ δεν έχει ανταποκριθεί επαρκώς είτε στη μία είτε στην άλλη αποδεκτή εικόνα του ‘οργανωμένου εγκλήματος’: ούτε των σκανδάλων αναφορικά με την παράνομη δημιουργία μονοπωλίων στις αγορές μέσω του καθορισμού των τιμών (π.χ. η υπόθεση ΜΕΒΓΑΛ), ούτε των συμπαιγνιών δημοσίου-ιδιωτικού τομέα μέσω χρηματισμών για τη σύναψη δημοσίων συμβάσεων επί σειρά ετών (όπως η υπόθεση Siemens), ούτε των δικτύων διαφθοράς που σχετίζονται με την πώληση κρατικών περιουσιακών στοιχείων (π.χ. το σκάνδαλο Βατοπεδίου), ούτε των ανεξιχνίαστων υποθέσεων φαινομενικά οργανωμένης βίας και εκφοβισμού κατά συνδικαλιστικών στελεχών και ακτιβιστών για τα δικαιώματα των κρατουμένων (όπως προκύπτει από τις υποθέσεις Κούνεβα και Γκουλιώνη). Για την πλειονότητα των Ελλήνων, ουδεμία από αυτές τις δραστηριότητες έχει αναγνωριστεί ξεκάθαρα ως μορφή οργανωμένου εγκλήματος».

Ασφαλώς, τα εννοιολογικά όρια μεταξύ οργανωμένου εγκλήματος και – επίσης οργανωμένου – εγκλήματος του «λευκού περιλαιμίου» ή και – ακόμα πιο οργανωμένου – κρατικού εγκλήματος, είναι εξαιρετικά θολά. Έχουν αποτελέσει αντικείμενο μιας εκτενέστατης διεθνούς βιβλιογραφίας,³³ χωρίς να έχουν επιτευχθεί ομόφωνα πορίσματα. Είναι όμως οφθαλμοφανές πως υπάρχουν περιπτώσεις εγκληματικής συμπεριφοράς που, ενώ κάλλιστα εμπίπτουν στον – πολύ γενικό – νομικό ορισμό του άρθρου 187 ΠΚ, τόσο το επίσημο κράτος (συμπεριλαμβανομένης της δικαστικής εξουσίας) όσο και τα Μ.Μ.Ε. και μεγάλο μέρος της κοινωνίας αρνούνται να υπαγάγουν στην κατηγορία του οργανωμένου εγκλήματος.

Τέλος, ως κατεξοχήν – και επίκαιρο – παράδειγμα «απενοχοποιητικής» άρνησης στην Ελλάδα, θα μπορούσε να αναφερθεί το παράδειγμα της Χρυσής Αυγής, τόσο ως προς τους

³² Ό.π., σ. 139.

³³ Εντελώς ενδεικτικά, βλ. J. ALBANESE, “What Lockheed and La Cosa Nostra Have in Common: The Effect of Ideology on Criminal Justice Policy”, *Crime & Delinquency*, Vol. 28, 1982, σ. 211-232· W. CHAMBLISS, *On the Take. From Petty Crooks to Presidents*, Bloomington: Indiana University Press, 1978· W. CHAMBLISS, “State-organized crime: The American Society of Criminology, 1988 Presidential Address”, *Criminology*, Vol. 27, 1989, σ. 183-208· N. PASSAS and D. NELKEN, “The thin line between legitimate and criminal enterprises: Subsidy frauds in the European Community”, *Crime, Law and Social Change*, Vol. 19, 1993, σ. 223-243· V. RUGGIERO, *Organized and Corporate Crime in Europe: Offers that Can't Be Refused*, Aldershot: Dartmouth, 1996· D.C. SMITH, “Paragons, pariahs and pirates: a spectrum-based theory of enterprise”, *Crime & Delinquency*, Vol. 26, 1980, σ. 358-386.

θύτες (perpetrators) όσο και ως προς τους παρατηρητές (bystanders) των παραβατικών συμπεριφορών της νεοναζιστικής οργάνωσης.³⁴ Βεβαίως, το φαινόμενο της Χρυσής Αυγής προσφέρεται για να αντληθούν παραδείγματα τόσο κυριολεκτικής («η Χρυσή Αυγή δεν εγκληματεί, τα περί εγκληματικής της δραστηριότητας είναι καθαρή προπαγάνδα του κατεστημένου»), όσο και ερμηνευτικής άρνησης («η Χρυσή Αυγή έχει μεν διαπράξει αδικήματα, το ίδιο όμως ισχύει και για άλλα πολιτικά κόμματα τα οποία δεν έχουν χαρακτηριστεί ως εγκληματικές οργανώσεις», ή – κατά την παράδοση των ναζιστικών «sprachregelungen» – «η Χρυσή Αυγή δεν είναι ναζιστική αλλά απλώς πατριωτική οργάνωση»). Η πιο ενδιαφέρουσα όμως περίπτωση – τουλάχιστον για τον αναγνώστη του Cohen – άρνησης σχετικής με τη δράση της Χρυσής Αυγής, είναι αυτή κατά την οποία δεν αμφισβητείται ούτε η αλήθεια των υπό εξέταση γεγονότων, ούτε η ερμηνεία τους, αλλά επιχειρείται η αποστασιοποίηση του υποκειμένου και η δικαιολόγηση της στάσης του.³⁵ Πολλές είναι οι περιπτώσεις ατόμων που είτε εντάχθηκαν ή κατέφυγαν στη βοήθεια της οργάνωσης, δικαιολογώντας την επιλογή τους ως απάντηση στην απουσία του κράτους, στις αδικίες του νόμου ή ακόμα και στην ανάγκη «να κάνει κάποιος τη βρώμικη δουλειά».

III. Ο ρόλος της πολυσημίας της έννοιας του οργανωμένου εγκλήματος στη δημιουργία ηθικών πανικών και καταστάσεων άρνησης

Όπως ήδη διαφαίνεται από τα παραπάνω παραδείγματα, οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αναπτύσσεται ένας ηθικός πανικός είναι ποικίλες, οι δε υπαίτιοι της δημιουργίας ηθικών πανικών δεν εντοπίζονται σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα.³⁶ Πολλές είναι αντίστοιχα οι ψυχολογικές, κοινωνικές και ιστορικοπολιτικές αιτίες που μπορούν να οδηγήσουν στην άρνηση μιας εγκληματικής συμπεριφοράς που συμβαίνει στο περιβάλλον

³⁴ Τη στιγμή που γράφεται το παρόν άρθρο, η ποινική διαδικασία κατά των μελών της Χρυσής Αυγής με την κατηγορία της σύστασης και συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση είναι ακόμη ανοιχτή και τα στοιχεία της δικογραφίας που έχουν διαρρεύσει στον τύπο είναι αποσπασματικά και, καμιά φορά, αμφίβολης αξιοπιστίας. Η κομματική δε υπόσταση της οργάνωσης και η εκπροσώπησή της στο κοινοβούλιο καθιστά ακόμη σημαντικότερο τον ούτως ή άλλως αναγκαίο σεβασμό στο τεκμήριο της αθωότητας. Από την άλλη, ο δημόσιος χαρακτήρας της οργάνωσης, η παραστρατιωτική δομή της, η προκλητικά φανερή παραβατική δράση της, η προφανής ερμηνεία κατά καιρούς δηλώσεων του ηγετικού πυρήνα, όπως και τα πολυάριθμα και επανειλημμένα δημοσιεύματα για σχέσεις της οργάνωσης με «ανθρώπους της νύχτας» αλλά και για ευρεία συνεργασία με επίορκους αστυνομικούς, είναι αρκετοί παράγοντες ώστε να μας επιτραπεί να θεωρήσουμε εκ των προτέρων τη Χρυσή Αυγή ως κατεξοχήν δομημένη και με διαρκή δράση εγκληματική οργάνωση. Πολλώ δε μάλλον, από τη στιγμή που στον ελληνικό νόμο η έννοια του οργανωμένου εγκλήματος δεν απαιτεί την επίδιωξη οικονομικού οφέλους ως κύριο σκοπό της οργάνωσης, αλλά περιλαμβάνει και αδικήματα που εκρέουν από πολιτικά κίνητρα.

³⁵ Εδώ είναι εμφανής η επιρροή στον Cohen της «θεωρίας της ουδετεροποίησης» των G. Sykes και D. Matza.

³⁶ Όπως επισημαίνουν οι GOODE and BEN-YAHUDA, *ό.π.*, *υποσημ.* 1, σ. 51 επ.), οι ηθικοί πανικοί άλλοτε προκαλούνται από τις κοινωνικές ελίτ (*Elite-engineered model*), άλλοτε από την ίδια την κοινωνική βάση (*Grassroots model*) και άλλοτε από συγκεκριμένες ομάδες συμφερόντων (*Interest-group theory*).

του αρνητή. Σε ό,τι αφορά τέλος την ευδοκίμηση φαινομένων οργανωμένης εγκληματικότητας, οι αιτίες της σχετίζονται άμεσα με το κοινωνικοπολιτικό, οικονομικό και ιστορικό περιβάλλον στο οποίο αυτή παρατηρείται. Οποιαδήποτε ολιστική προσέγγιση δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε ανεπίτρεπτες επιστημονικά αφαιρέσεις ή γενικεύσεις και, κατά συνέπεια, σε αποπροσανατολιστικά συμπεράσματα. Υπάρχει ωστόσο ένα στοιχείο, το οποίο αποτελεί – ίσως το μοναδικό – κοινό παράγοντα σε κάθε φαινόμενο που χαρακτηρίζεται ως οργανωμένο έγκλημα, και το οποίο παίζει, όπως ήδη φάνηκε από τα παραπάνω, σημαντικότατο ρόλο, τόσο στην ανάπτυξη ηθικών πανικών γύρω από το οργανωμένο έγκλημα όσο και στην άρνησή του. Και αυτό δεν είναι άλλο από την πολυσημία του ίδιου του όρου.³⁷

Παραφράζοντας εύστοχα τον Howard Becker, ο Klaus von Lampe παρατηρεί ότι «οργανωμένο έγκλημα είναι αυτό στο οποίο η συλλογικότητα επικολλά αυτήν την ετικέτα».³⁸ Όντως, καθολικά ικανοποιητικός ορισμός για το οργανωμένο έγκλημα, είτε κοινωνιολογικός είτε – ακόμα περισσότερο – νομικός, ούτε έχει υπάρξει έως τώρα ούτε και είναι δυνατόν να υπάρξει. Η αδυναμία αυτή ικανοποιητικού ορισμού οφείλεται ασφαλώς, σε μεγάλο βαθμό, στη γενικότητα του ίδιου του σημαίνοντος, όσο και στην πληθώρα διαφορετικών, ασαφών, αλλά και αντικρουόμενων σημασιολογιών που έχουν συσχετισθεί ιστορικά με το σημαίνον. Όπως σημείωνε ήδη ο Νίτσε στη *Γενεαλογία της ηθικής*: «οι έννοιες οι οποίες συμπεκνώνουν σημαντικά μακρές διαδικασίες είναι αδύνατον να οριστούν· δεν μπορεί να οριστεί παρά μόνο ό,τι δεν έχει ιστορία»³⁹. Επιπλέον, αντίθετα με άλλες περιπτώσεις πολυσημίας νομικών ορισμών, οι οποίες άλλωστε δεν είναι απαραίτητως προβληματικές,⁴⁰ η πολυσημία του οργανωμένου εγκλήματος είναι σε μεγάλο βαθμό φαντασιακή.⁴¹ Κάθε χρήση του όρου, νομική, πολιτική, κοινωνιολογική ή δημοσιογραφική, εμπεριέχει μία ισχυρή συμβολική αξία, παραπέμποντας αναπόφευκτα σε εικόνες χαραγμένες στο συλλογικό φαντασιακό μέσω λογοτεχνικών, κινηματογραφικών ή μιντιακών αναπαραστάσεων· αναπαραστάσεων άλλωστε μίας ως επί το πλείστον άγνωστης πραγματικότητας.⁴²

³⁷ Για περαιτέρω αναλύσεις πάνω σε αυτό το ζήτημα, βλ. I. RODOPOULOS, *Contribution à l'étude de la notion de crime organisé en Europe : L'exemple de la France et de la Grèce*, Thèse, Université Paris I (2010), A.N.R.T., Lille, 2013, κυρίως σ. 337 επ.

³⁸ K. VON LAMPE, "Not a process of enlightenment: The conceptual history of organized crime in Germany and the United States of America", in: *Forum on crime and society*, 1(2), UNODCCP, United Nations, New York, 2001, σ. 99-116 (συγκεκριμένα, σ. 113).

³⁹ *La généalogie de la morale : Un écrit polémique*, dis. II, §13, in: F. NIETZSCHE, *Œuvres philosophiques complètes VII : Par-delà bien et mal – La généalogie de la morale*, Paris : Gallimard, 1971, σ. 213-347, και συγκεκριμένα σ. 271.

⁴⁰ Στο θέμα της πολυσημίας των νομικών όρων, βλ. κυρίως G. CORNU, *Linguistique juridique*, Montchrestien, 3ème éd., 2005.

⁴¹ Για περαιτέρω ανάλυση, βλ. RODOPOULOS, *ό.π.*, υποσημ. 37, κυρίως σ. 399 επ.

⁴² Βλ. και *ό.π.*, υποσημ. 23.

Το φανταστικό αυτό φορτίο του οργανωμένου εγκλήματος, σε συνδυασμό με το ευρύτατο σημασιολογικό εύρος του σημαίνοντος είναι αιτία εμφάνισης και αναπαραγωγής, τόσο ηθικών πανικών όσο και καταστάσεων άρνησης. Για παράδειγμα, θα επαναλάβουμε την ευρύτατα διαδεδομένη άποψη πως το οργανωμένο έγκλημα εισάγεται στην Ελλάδα προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, ενώ προηγουμένως ήταν σχεδόν άγνωστο στη χώρα. Ο ηθικός πανικός που μπορεί να προκύψει από μία τέτοια θέση οφείλεται στην ταύτιση του οργανωμένου εγκλήματος με ιστορικές μαφιοζικές οργανώσεις, όπως αυτές μάλιστα έχουν απεικονιστεί έμμεσα στη λαϊκή κουλτούρα. Είναι δυνατό δηλαδή, ο αποδέκτης του μηνύματος να θεωρήσει ότι τις τελευταίες δύο δεκαετίες, οι διεθνείς μαφίες έχουν επιβληθεί στην ελληνική κοινωνία με τον ίδιο τρόπο που η Cosa Nostra είχε επιβληθεί στη σικελική ή στην αμερικανική. Συνέπεια τέτοιων υπερβολικών αντιλήψεων είναι η δημιουργία φανταστικών εχθρών, αποδιοπομπαίων τράγων ή, κατά την εύστοχη διατύπωση του Cohen, «λαϊκών δαιμόνων». Συχνά δε, συγγενείς – αλλά μη ταυτόσημοι – ηθικοί πανικοί που συρρέουν (π.χ. οργανωμένο έγκλημα + μεταναστευτικό + ναρκωτικά), αλληλοτροφοδοτούνται δημιουργώντας νέες δυναμικές αναπαραγωγής τους. Η ίδια ταύτιση όμως μπορεί να οδηγήσει εξίσου εύκολα και σε καταστάσεις άρνησης. Δηλαδή, το γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχει ιστορικό αντίστοιχο της Cosa Nostra, είναι ένα εύκολο επιχείρημα για να ισχυριστεί κάποιος ότι στην Ελλάδα δεν υπήρξε ποτέ οργανωμένο έγκλημα, κάτι που, αν εκφύγουμε από έναν εντελώς στενό και ιστορικά δεσμευμένο ορισμό του οργανωμένου εγκλήματος, είναι προφανώς αφελές.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν περιορίζονται σε ένα στενά κοινωνιολογικό πλαίσιο, ακαδημαϊκού κυρίως ενδιαφέροντος. Η πολυσημία της έννοιας του οργανωμένου εγκλήματος, σε συνδυασμό με το δίπολο «πανικός – άρνηση», αποκτά ιδιαίτερη πρακτική σημασία σε ό,τι αφορά την εξέλιξη του ποινικού δικαίου και της αντεγκληματικής πολιτικής. Το οργανωμένο έγκλημα στάθηκε αφορμή για πρωτοφανείς καινοτομίες στο χώρο του ποινικού δικαίου, τόσο του δικονομικού όσο και του ουσιαστικού, σε διεθνές μάλιστα επίπεδο.⁴³ Ενώ όμως, τόσο οι προβλέψεις δικονομικού χαρακτήρα, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις ουδετεροποιούν θεμελιώδεις αρχές του φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους δικαίου και εγκαθιστούν ένα μόνιμο *corpus* εξαιρετικού δικαίου, όσο και οι βαρύτατες προβλεπόμενες ποινές στοχεύουν στην πάταξη εξαιρετικά ανεπτυγμένων μορφών οργανωμένου εγκλήματος, και μόνο απέναντι σε τέτοιες μπορούν να δικαιολογηθούν, ο

⁴³ Από τα διάφορα διεθνή κείμενα που έχουν υιοθετηθεί σχετικά με την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος, το σημαντικότερο είναι αναμφισβήτητα η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών κατά του Διασυνοριακού Οργανωμένου Εγκλήματος (UN Document A/55/383, 2000, σ. 25), γνωστή και ως Σύμβαση του Παλέρμο, η οποία υπογράφηκε το 2000 από 148 κράτη μέλη του Ο.Η.Ε.

ορισμός των πράξεων που συνιστούν οργανωμένο έγκλημα είναι συχνά τόσο ευρύς που ελάχιστα αποκλίνει από τις παραδοσιακές δογματικές έννοιες της συναυτουργίας και της συμμετοχής.

Το έργο της συγκεκριμενοποίησης του εξαιρετικά ευρύ αυτού ορισμού καλείται αναγκαστικά να επιτελέσει η νομολογία, γεγονός που εντάσσεται σε μία γενικότερη λογική υποχώρησης της – ηπειρωτικής χροιάς – ποινικής δογματικής έναντι μιας – πιο αγγλοσαξονικού τύπου – περιπτωσιολογικής προσέγγισης. Ενώ όμως σε πολλές περιπτώσεις η «νομολογιοποίηση» αυτή του ποινικού δικαίου προσφέρει αναγκαίες λύσεις τόσο απέναντι στους αναπόφευκτους περιορισμούς του γραπτού δικαίου όσο και στην ακαμψία ενός σκληρού και ξεπερασμένου δογματισμού, στην περίπτωση του οργανωμένου εγκλήματος εγκυμονεί σημαντικούς κινδύνους για την ασφάλεια δικαίου, άμεσα συνδεδεμένους με φαινόμενα ηθικών πανικών και καταστάσεις άρνησης.

Ως προς τους ηθικούς πανικούς, ο κύριος κίνδυνος είναι ασφαλώς η – έστω και άτυπη – καθιέρωση ενός «ποινικού δικαίου του εχθρού», όπου οι ύποπτοι για εμπλοκή σε εγκληματικές οργανώσεις – αλλά ενδεχομένως και το κοινωνικό περιβάλλον τους – θα στερούνται στοιχειώδη συνταγματικά δικαιώματα, ή ακόμα και την ιδιότητα του πολίτη, στη βάση ακόμη και απλών εκτιμήσεων των αστυνομικών αρχών.⁴⁴ Ο κίνδυνος δε αυτός επιβαρύνεται σημαντικά από την προαναφερθείσα φαντασιακή πολυσημία του οργανωμένου εγκλήματος, η οποία είναι δυνατόν να επηρεάσει ακόμα και έμπειρους δικαστές. Είναι δηλαδή δυνατόν, ακόμα και σε περιπτώσεις που όσο ενέπιπταν στο κοινό ποινικό δίκαιο θα επέσυραν μέσης βαρύτητας κυρώσεις, η φορτισμένη με εικόνες και φόβο χρήση του όρου «οργανωμένο έγκλημα», να οδηγήσει σε σκληρότερη του δέοντος αντιμετώπιση, δικαιολογώντας ακόμα και την άρνηση στον ύποπτο ή στον κατηγορούμενο θεμελιωδών συνταγματικών δικαιωμάτων του.

Αν οι ηθικοί πανικοί επιτείνουν τον κίνδυνο σύγχυσης μεταξύ οργανωμένου εγκλήματος και κοινής εγκληματικής συμμετοχής, στις περιπτώσεις κρατικής ή παρακρατικής οργανωμένης εγκληματικότητας,⁴⁵ καθώς και σε περιπτώσεις «οργανωμένης εγκληματικότητας του λευκού περιλαιμίου»,⁴⁶ ο όρος οργανωμένο έγκλημα γίνεται συνήθως αντικείμενο «άρνησης», προκειμένου να υπάρξει αφενός ηπιότερη ποινική μεταχείριση,

⁴⁴ Για το δόγμα του «ποινικού δικαίου του εχθρού», βλ. αντί άλλων G. JAKOBS, «Το Ποινικό Δίκαιο του πολίτη και το Ποινικό Δίκαιο του εχθρού (Bürgerstrafrecht und Feindstrafrecht)», *ΠοινΔικ*, 2005, σ. 868-877· για κριτική της θεωρίας, συσχετισμένη με την ασάφεια της έννοιας του οργανωμένου εγκλήματος, βλ. RODOPOULOS, *ό.π.*, *υποσημ.* 37, σ. 450 επ.

⁴⁵ CHAMBLISS (1989), *ό.π.*, *υποσημ.* 33.

⁴⁶ Βλ. *ό.π.*, *υποσημ.* 33.

αφετέρου να αποφευχθεί ο συμβολικός στιγματισμός των υπαιτίων ως «εχθρών της κοινωνίας» που έχουν αποκηρύξει καθολικά την έννομη τάξη⁴⁷. Ο διαχωρισμός βεβαίως αυτός δεν είναι αποκλειστικά προϊόν καταστάσεων άρνησης. Είναι σε μεγάλο βαθμό αναγκαίος και ανταποκρίνεται τόσο σε οντολογικές διαφορές όσο και σε διαφορετικές επιδιώξεις του νόμου, σε διαφορετικές *rationes legis*. Όντως, παρά τις ομοιότητες – που επισημαίνονται ήδη από το Santi Romano⁴⁸ – μεταξύ κάποιων εγκληματικών οργανώσεων και κάποιων κρατών, ή μεταξύ νόμιμων και παράνομων επιχειρήσεων⁴⁹, είναι προφανές πως μία πλήρης εξίσωση είναι πολιτικά προβληματική, θεωρητικά διαψεύσιμη και πρακτικά επικίνδυνη. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τη διάκριση νόμιμων και παράνομων επιχειρήσεων, είναι τελείως διαφορετική περίπτωση το να συγκροτείται μία συλλογικότητα γύρω από έναν καταρχήν εγκληματικό σκοπό και το ενδεχόμενο μία νόμιμη συλλογικότητα να καταφεύγει, έστω και συστηματικά, σε εγκληματικές ενέργειες. Εξίσου διαφορετικός είναι και ο σκοπός εμπλοκής του ποινικού δικαίου στην κάθε περίπτωση. Στην περίπτωση εγκληματικών οργανώσεων, βασικός σκοπός της ποινικής καταστολής είναι η διάλυση της οργάνωσης, ενώ σε περιπτώσεις καταρχήν νόμιμων επιχειρήσεων αυτό που ενδιαφέρει πρωτίτως είναι η παύση της παράνομης δραστηριότητας· η διάλυση μιας νόμιμης επιχείρησης είναι ύστατο μέτρο, με δυνητικά σημαντικό κοινωνικό και οικονομικό κόστος. Από τη στιγμή όμως που, εντός νόμιμων επιχειρήσεων, είναι δυνατόν να «αυτοποιηθούν» – σύμφωνα με την ορολογία του Luhmann – εγκληματικές οργανώσεις, ενώ ταυτόχρονα παραδοσιακές εγκληματικές οργανώσεις μαφιοζικού τύπου εμπλέκονται εδώ καιρό σε ευρείας κλίμακας νόμιμες οικονομικές δραστηριότητες, η οριοθέτηση μεταξύ των δύο φαινομένων – η οποία θα έχει ως κριτήριο τη σύνδεση μεταξύ *affectio societatis* και *animus auctoris* ή *animus socii* – καθίσταται συχνά εξαιρετικά δυσχερής.

Σε τέτοιες περιπτώσεις, όπου η υπαγωγή των πραγματικών περιστατικών στο νομικό ορισμό του οργανωμένου εγκλήματος εμπεριέχει αναπόφευκτα ένα σημαντικό βαθμό αυθαιρεσίας, η τελική επιλογή είναι πολύ εύκολο – και πολύ συχνό – να επηρεαστεί αποφασιστικά, έστω και έμμεσα, από ηθικούς πανικούς ή καταστάσεις άρνησης. Ασφαλώς το έργο του Stanley Cohen δεν αρκεί από μόνο του για να αποφευχθούν τα θεωρητικά και πρακτικά αδιέξοδα στα οποία προσκρούει η έρευνα για ικανοποιητικές στρατηγικές αντεγκληματικής πολιτικής απέναντι στο οργανωμένο έγκλημα. Η αποδόμηση ωστόσο παραπλανητικών γνωστικών και νοηματικών κεκτημένων είναι προαπαιτούμενο για τη

⁴⁷ Σύμφωνα με το, ενδεδωμένο με καντιανό μανδύα, επιχείρημα του Jakobs.

⁴⁸ Βλ. *ό.π.*, *υποσημ.* 15.

⁴⁹ Βλ. *ό.π.*, *υποσημ.* 33.

χάραξη τέτοιων στρατηγικών. Σε αυτήν την κατεύθυνση, το έργο του Cohen, στο σύνολό του, υπήρξε και παραμένει πολύτιμο.

Ο Γιάννης Ροδόπουλος είναι διδάκτωρ νομικής του Πανεπιστημίου της Σορβόννης (Paris I), κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος από τα πανεπιστήμια Paris I, Paris X και Paris XI, και πτυχιούχος νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Αυτή τη στιγμή εργάζεται ως μεταδιδακτορικός ερευνητής στο Πανεπιστήμιο του Λουξεμβούργου, ενώ παλιότερα έχει διδάξει ως προσωρινός λέκτορας (A.T.E.R. / docteur) στο Πανεπιστήμιο Paris Ouest Nanterre La Défense (πρώην Paris X) Έχει λάβει την έγκριση του Εθνικού Πανεπιστημιακού Συμβουλίου της Γαλλίας (C.N.U.) για τη βαθμίδα επίκουρου καθηγητή (maître de conférences). Τα ερευνητικά του ενδιαφέροντα εστιάζονται κυρίως στο συγκριτικό και το ευρωπαϊκό ποινικό δίκαιο, στην αντεγκληματική πολιτική, στη θεωρία και την κοινωνιολογία του ποινικού δικαίου.